www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

چاغانبۇتلۇقلارنىڭ ئورۇپ ـ ئادەتلىرى

ئابلىمىت ئىمىن

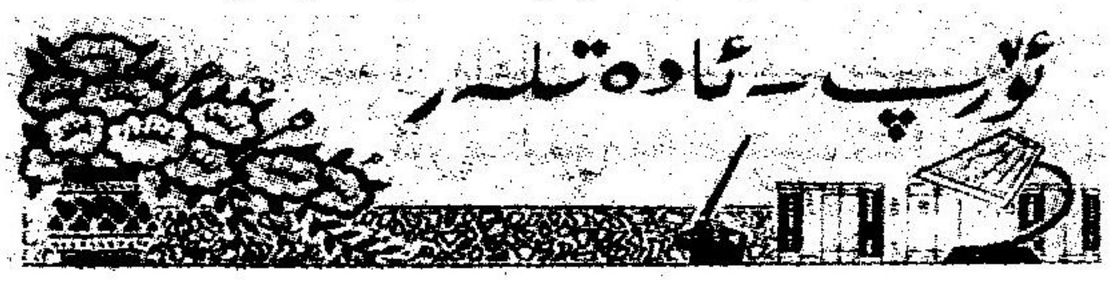
1. چاغانبۇتلۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ يۇرت ـ ماكانلىرى

مورى ناھىيىسى تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان، جەنۇبىي تەرىپى پىچان ناھىيىسى بىلەن، شەرقىي تەرىپى باركۆل ناھىيىسى بىلەن، غەربىي تەرىپى گۇچۇڭ (چۇنجى) ناھىيىسى بىلەن، شىمالىي تەرىپى موڭغۇلىيە بىلەن تۇتىشىدۇ. مورى قەدىمىي ماكانلارنىڭ بىرى بولۇپ، 13~18 ـ ئەسىرلەرگىچە مۇرەن، مۇرۇن دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. مورى سۇ ئامبىرىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا ئەنە شۇ مۇرەن قەلئەسىنىڭ خارابىسى ساقلىنىپ تۇرماقتا. قەلئە سېپىلىنىڭ غەربىدە چوڭ بىر ئېقىن بار، بۇ ئېقىن چوڭ ياشلىق كىشىلەرنىڭ ئېيتىشچە، ئىلگىرى سۇيى ئۇلۇغ دەريا ئىكەنىدۇق. غەربتە كەيكۇن دەرياسىنىڭ بېشىدىن شەرقتە قۇرغاق سايغىچە بولغان بۇ تەكشى تاغلىق چاغانبۇتلۇقلارنىڭ ئانا ماكانى بولۇپ، شەرقتىن غەربكە 80 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان قالقانتاغدىن ئاتيايلاققىچە بولغان ئېگىز چوققىلارنى يىل بويى قار ـ مۇز قاپلاپ تۇرىدۇ، ئىلگىرى بۇ تاغلاردا قويۇق ئۆسكەن سامىرسىن قارىغىيى، تاغ تېرىكى، قىرچىنتال، چىندان، ئاق قېيىن، دولانا قاتارلىق ئورمانىدىن باشقا يەنە چاتقاللارنىڭ قېلىنلىقىدىن يول تېپىپ مېڭىش تولىمۇ تەس ئىدى (بۇ ئورمان ھازىر كېسىلىپ بولدى).

مانا مۇشۇ چاغانبۇت ئېگىزلىكىنى مەركەز قىلىپ ياشاپ كەلگەن چاغانبۇتلۇقلار بۇنىڭدىن 600 نەچچە يىل ئىلگىرى خىزىرخوجا ئىدىقۇت خانىنىڭ ئۇستىگە ھۇجۇم قىلىپ ئىسلام ئاچقاندىمۇ ئىسلاملىشىپ بولالمىغاي، 15 ـ ئەسىردىن كېيىن ئىسلاملاشقان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ جايلار لۇكچۇن ۋاڭلىقىغا قارىغان. ئىمىن ۋاڭ باشقۇرۇشقا قولايلىق بولۇش ئۈچۈن، بىر پۈتۈن چاغانبۇتلۇقلارنىڭ زېمىنىنى ئىككى دورغىلىققا بۆلۈپ، كەيكۇن ساھىلىدىن غەربىي جاپىچانغىچە بولغان جايلاردىكى چارۋىچىلارنى ئاقيول دورغىنىڭ باشقۇرۇشىغا، شەرقىي جاپىچان ۋە دوپتېرەكتىن تاكى قۇرغاق سايغىچە بولغان تاغلىق رايوندىكى چارۋىچىلارنى روزىمەت دورغىنىڭ باشقۇرۇشىغا قويغانىكەن. پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بۇ دورغىلار تولىمۇ زالىم ئىكەن. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكىدەك خەلق قوشاقلىرى ئېغىزدىن ئېغىزغا ساقلىنىپ كەلمەكتە:

ئاقيول دورغا باشىغا كەيگىنى مانجۇ قالپاق،
كۆڭلىگە پۈكۈپتۇ سۇلو ئاينى تارتىۋالماق.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئاقيول دورغا ئەجەب زالىم ئەلگە ئارام بولمىدى، ئاقيول دورغا دەستىدە سۇلو نەزلار هارام بولدى.

شۇنداق قىلىپ ئەزەلدىن ئۆم-ئىناق ئۆتۈپ كېلىۋاتقان قېرىنداشلار مۇشۇ ۋەجىدىن جاپىچانلىق، بوستانلىق دەپ ئاتىشىدىغان، هەتتا كېيىنكى چاغلاردا شېك جياگۇلۇقلار دەپ ئاتىشىدىغان بولغان.

چاغانبۇتلۇق پېشقەدەملەردىن هەۋەيدۇللا بوۋا مۇنداق دەيدۇ: «بىز چاغانبۇتلۇقلار ئەلمساقتىن تارتىپ مۇشۇ تاغلاردا چارۋىچىلىق قىلىپ، ئوۋ ئوۋلاپ ياشاپ كەپتىمىز. بىز ئەسلىدە ‹خاقانبۇتلۇقلار› دەپ ئاتالغانىكەنمىز. بۇ چاغانبۇت ئېگىزلىكىدە يېشىل بوياقلىق هەيۋەتلىك بۇت بولىدىغان. ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بىر كۈپار پادىشاه شۇ بۇتقا ئىبادەت قىلىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن ‹خانىنىڭ بۇتى› دېگەن مەنىدە ‹خاقان بۇت› دەپ ئاتىلىپ قالغانىكەن. كېيىن قالماقلار زامانىغا كەلگەندە چاغانبۇتلۇقلار دەپ ئاتىلىپتىمىز.»

2. ئىگىلىك ئادەتلىرى

چاغانبۇت ئۇيغۇرلىرى چارۋىچىلىقنى ئاساس، ئوۋچىلىقنى قوشۇمچە قىلىدۇ.

يۇز ياشتىن ئاشقان ئىپارخان ئانا (1987-يىلى ۋاپات بولغان) ۋە 80 ~ 90 ياشتىن هالقىغان هەۋەيدۇللا، ئىمىن بوۋىلىرىمىز مۇنداق دەيدۇ: «بىز ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن تارتىپ كەيكۈن دەريا-سۇنىڭ بېشىدىن قۇرغاقچىلايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يايلاق، كۆزلەك ۋە قىشلاقلاردا ياشاپ كەلگەن. ئاتا-بوۋىمىز كۆچمەن چارۋىچى بولغاچ، باشقا خەلقلەردەك ئاي قوغلاشماي، پەسىل قوغلىشىپ، يىلدا ئۈچ قېتىم كۆچۈشنى ئادەت قىلغان. يازدا يايلاقلاردا، كۈزدە كۈزلەكلەردە مال باقسا، قىشتا قىشلاقلارغا ماكانلىشىپ، كۈزدە ئورۇۋالغان ئوت-چۆپ بىلەن مالىلارنى قىشتىن چىقىراتتۇق». چاغانبۇتلۇقلار مەزگىلسىز مال پادىلىرىنى كۈزلەك، قىشلاقلارغا ئاپارمايدۇ، مەزگىلسىز ئوت-چۆپلەرگە بۇزغۇنچىلىق قىلمايدۇ.

1934-يىلى شېك شەسەي هۆكۈمىتى بىرقىسىم چارۋىچىلارنى جاپىچان، بەلچىر ئەتراپلىرىغا كۆچۈرۈپ، بىنام ئېچىپ دېهقانچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرغانىكەن، شۇنداقتىمۇ 1960-يىللاردىن ئىلگىرى ئۇلار دېهقانچىلىق، قول هۈنەرۋەنچىلىك، سودا-تىجارەتنى قوشۇمچە ئادەت قىلمىغان، شۇڭا ئۇلاردا چارۋىچىلىقتىن ئايرىلغان تۇرمۇش غەيرىي ئادەت دەپ قارىلاتتى. سىرتتىن كەلگەن سودا كارۋانلىرى بىلەن بىر بولاق سەرەڭگىنى بىر قوي تېرىسىگە، بىر قاپ يېڭىنىنى بىر ئوغلاققا، بىر قازاننى بىر ئېرىك قويغا ئالماشتۇرىدىغان نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇش سودىسى تاكى بۇ جايلاردا يوللار راۋان بولغانغا قەدەر داۋاملاشقانىدى.

چاغانبۇتلۇقلارنىڭ ئىجتىمائي ئادەتلىرىدە باي-كەمبەغەللىك مۇناسىۋەتلىرى، يەنى بايلىق تۈپەيلى كەمبەغەللەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇش ياكى نامراتلىق تۈپەيلى باشقىلارغا بېقىنىش ئادەتلىرى باشقا رايونلاردىكىدەك روشەن ئەمەس. بۇ تاغلىق رايونىدىكى ئاهالىلەرنىڭ چارۋىچىلىق ئادىتىمۇ باشقا جايلاردىكى كەسىپىي چارۋىچىلارنىڭ ئادىتىگە ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. ئۇلار هەرقانداق پادىسىنى ئات ئۈستىدە يۈرۈپ باقىدۇ. بىر جايدىن يەنە بىر جايغا كۆچكەندە مال پادىلىرىنى ئاتلىق هەيدەيدۇ، ئۆيىنى ئاتلىق كۆچۈرىدۇ. ئات، كالىلارنى بىر-بىرلىرى بىلەن ياكى باشقا چارۋىلار بىلەن بىللە هەيدىمەيدۇ،

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بىللە باقمايدۇ، بىللە سولىمايدۇ. ئات، كالىلار ئۆز تۇرلىرى بويىچە ئايرىم يايلاقلاردا توپ-توپى بىلەن ئوتلايدۇ، ئۇلارنىڭ كەينىدە ئادەم يۈرمەيدۇ، ھەپتە-ئون كۈندە بىرىپ كۆزدىن كەچۈرۈپ قويسىلا كۇپايە. قوي، ئۆچكە، قوتازدىن باشقا مالىلارنى قىرقمايدۇ، يۇڭىنى ئىشلەتمەيدۇ. قوي، بايتال، ھىنگانلارنى سېغىپ سۈتىنى ئىچىش ئادىتى يوق. كالا ۋە قوتاز سۈتىدىن سېرىق ياغ، قېتىق، قايماق، سۈزمە، ئەگدەك (قۇرۇت)، سېرىق ئەجىگەي (سېرىق ئىرىمچىك)، ئاق ئەجىگەي (ئاق ئىرىمچىك) قاتارلىقلارنى چىقىرىدۇ. بۇرۇنقى چاغانبۇت ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەن ھاياتىدا قوتازنى كۆپلەپ باققان، چۈنكى قوتاز سوغۇققا، ھۆل-يېغىنغا چىداملىق، تىك قىيالاردا بىخەتەر ماكالايدىغان، يىرتقۇچلارغا تاقابىل تۇرالايدىغان، يىل بويى سوغوق ۋە خەتەرلىك ئېگىزلىكلەردە تارقاق ئوتلايدىغان، كۆپىيىشى ئاستا، كۈچتۈگگۈر، جاھىل، يېرىم ياۋايى ھايۋان بولۇپ، ئۇنىڭ كۈچىدىن، گۆشىدىن، سۈتىدىن ۋە تېرە-چۇپۇرلىرىدىن يېتەرلىك پايدىلانغىلى بولاتتى.

چاغانبۇتتىكى ھەممە ئائىلە مالىلرىنىڭ قۇلىقىغا ئوخشىمىغان ئەن سالىدۇ، قوي ۋە ئۆچكىلەرنى يىلدا ئىككى قېتىم قىرقىدۇ، 5-ئايدا قىرقىلغىنى جاۋاق يۇڭ، كۈزدە قىرقىلغىنى كۆزەم يۇڭ دەيىلىدۇ. جاۋاق يۇگىدىن سۈپەتلىك يىپ ئىگرىپ، پايپاق، ئىشتان، چاپان ۋە بەلۋاغ، كاپ تاغار قاتارلىقلارنى توقۇسا، كۆزەم يۇگىدىن كىگىز، تەگلىمات ۋە ئاق ئۆينىڭ كىگىزلىرىنى ئېتىدۇ. ھەممە ئائىلە ئىت باقىدۇ. يوقالغان ئات، كالىلارنى تۇياق ئىزىغا قاراپ تېپىۋالىدىغان، مالىلارنى مەرەش ۋە مۆرەشلىرىدىن تونۇۋالمىغان زېرەكلىككە ئىگە.

3. توتېمىلارغا تېۋىنىش ئادەتلىرى

ئىسلام دىنىنىڭ سۈننى مەزھىبىگە ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان چاغانبۇت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا تەبىئەت مۆجىزىلىرىگە، ھادىسىلەرگە چوقۇنىدىغان ئادەتلەرمۇ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ يەر، سۇ، ئاسمان، ئاي، كۈن ۋە ئوت، ھايۋان، دەرەخ قاتارلىق مەۋجۇداتلارغا تەگىلەر قاتارىدا سېغىنىدىغان تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئىسلام ئېتىقادچىلىقى بىلەن زىچ بىرىكىپ، ئارىلىشىپ كەتكەن بۇ غەيرىي ئادەتلەر بىز تىلغا ئېلىۋاتقان بۇ دائىرىدە سىرتقى تەسىرنى رەت قىلىدىغان ئادەت كۈچى تۈپەيلى ئىلگىرى خېلى روشەن گەۋدىلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ، يېقىنقى يىللاردىن بېرى سەل سۇسلىشىپ قالدى. بۇ ئادەتلەر ئۇلارنىڭ دۇئا-تىلاۋەتلىرىدە، جامائەت مۇناسىۋەتلىرىدە ئۇچراپ تۇرىدىغان ئالقش، ئاغرىنىش، خۇشاللىق، قارغىش، ئاغرىق-سىلاق، ئاۋارىچىلىق تۈپەيلى قىلىنىدىغان تۈنەك، نەزىر-چىراغ، خەتمە ۋە باشقا دىنىي پائالىيەتلىرىدە «ياراتقان ئاللاھ ھەققىدە»، «ئاسمان-زېمىن ھەققىدە»، «ئوت-سۇلار ھەققىدە» دېگەندەك دۇئا تىلى بىلەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. چۈنكى بىز شۇ دۇئا تىلىدىن ئاسمان-زېمىن، ئۇچالىق-تىنالمىقلارنىڭ تەگرى ئورنىدا قويۇلۇۋاتقانلىقىنى سېزىمىز. قۇرئان ئايەتلىرىنى ئوقۇپ، مۇسۇلمانچە دۇئا شەكلى بىلەن توتېمىلاردىن پاناھ، رەھىم-شەپقەت تىلەيدىغان ئادەتلىرىدىن توتېمىلارغا تېۋىنىشنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئەمەلىي مىساللىرىنىمۇ كۆپ ئۇچرىتىمىز.

چاغانبۇت ئۇيغۇرلىرى سەپەرگە چىقىش،

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئۆي كۆچۈش، مال كۆچۈرۈش ئالدىدا يەر-زېمىنغا ئاتاپ نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزىدۇ. بىر قىسىم قەدىمىي جايلارنى تۆگەتاش خوجام، ئۇچبۇلاق خوجام، جاخوجام دېگەندەك ناملار بىلەن ئۇلۇغلاپ زىيارەت قىلىدىغان، ئۇ يەرلەرگە دۇئا قىلىدىغان ئادەت شەكىللىرى، كۈندۈزى كۈنگە، كېچىسى ئايغا قاراپ تەرەت قىلمايدىغان، يەر قۇچاقلاپ يىغلايدىغان، يەرنى مۇشتلاپ تۇرۇپ شەرتلىشىدىغان، ئۇرۇشۇپ تالىشىپ كۆكۈل قېلىشلاردا «ۋۇ سېنى يەر يۇتقاي»، «شۇ قىلغانلىرىڭغا ئاقىۋەت يەر قۇچاقلارسەن» دەپ قارغىشىدىغان، ئىسرىق سالىدىغان ئادەت شەكىللىرىمۇ روشەن تۇس ئالغان.

بۇ تاغلىق ئۇيغۇرلاردا ئېقىن سۇغا تۇكۇرمەيدىغان، چوك-كىچىك تەرەت قىلمايدىغان، يۇندا-ئەخلەت تۆكمەيدىغان، هايۋان، قۇشلارنىڭ ئۆلۈكلىرىنى، قان-ئىنلىرىنى تاشلىمايدىغان، سۇدىن نىجاتلىق تىلەپ تۇرىدىغان ئادەتلەرمۇ كۈچلۈك ئىجتىمائىي ئەخلاق سۇپىتىدە ئومۇملاشقان. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، بۇ يەردە سۇيى يىل بويى چىقىپ تۇرىدىغان سۇزۈك بۇلاقلارنى مۇقەددەس بىلىپ قان قىلىپ تۇنەيدىغان، ياغ پۇرتىپ دۇئا-تىلاۋەت قىلىدىغان ئادەتلەر خېلى قويۇق. بۇ پائالىيەتلەر ئۇلارنىڭ نەزىرىدە كېسەللەرگە شىپالىق، هاجەتلىرىگە نىجاتلىق، مۇشكۈلاتلىرىغا ئاسايىشلىق تىلەپ قىلىدىغان بىر خىل ئىبادەت هېسابلىنىدۇ. تۆمۈرخان خوجام مازىرىنىڭ كىرىش ئېغىزىدىكى تامچە بۇلاق، تۆگەتاش خوجامدىكى بۇلاق، كىچىك داۋان تۆۋەندىكى جاخوجام دەپ ئاتالغان سىيپاق تاشتىن چىقىۋاتقان بۇلاق بويلىرىدا هاۋا كېلىمىغا قاراپ 5-ئاينىڭ 5-كۈنىدىن باشلاپ ئۆتكۈزۈلىدىغان سارا بايرىمىدا قۇرغاقچىلىق ياكى هۆلچىلىك ئېغىرراق بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن جامائەت بۇلاق بېشىغا توپلىشىپ، مال ئۆلتۈرۈپ قان قىلىپ، نەزىر قىلىپ، ئاسمانغا قاراپ دۇئا قىلىدىغان، خەتمەقۇرئان ئوقۇپ ياقىلىرىنى تۇتۇشۇپ ئاسماندىن قار-يامغۇرنىڭ مۇۋاپىق يېغىپ بېرىشىنى تىلەيدىغان پائالىيەتلەر خېلى ئەۋج ئالىدۇ. ئۇلار هەرقانداق ۋاقىتتا بۇ بۇلاق بويلىرىدىن ئۆتكەندە ئۇلۇغلاش يۈزىسىدىن ئۇلاغدىن چۈشۈپ پىيادە مېڭىپ ئۆتىدۇ.

ئاتەشپەرەسلىك دىنىغا ئائىت ئەدەتلەردىن ئاغرىقلارنى ئوت بىلەن ئۇچۇغداش، بېشىدىن ئوت ئۆرۈپ داۋالاش، قىزلارنى ئوتتىن ئاتلىتىپ تۇرۇش، تويى بولغان قىزنى ئوتتىن ئاتلىتىش، چوغ چايقاپ ئىچكۈزۈش، ئوتقا تۇكۇرمەسلىك، تەرەت قىلماسلىق، ئۆينىڭ ئوتنىنى كۆمۈپ ساقلاش، ئادەم ئۆلسە 40 كۈنگىچە چىراغ يېقىش، ئوتقا ياغ چېچىپ هىد پۇرىتىش قاتارلىق ئادەتلەرنىمۇ كۆرۈۋالالايمىز.

چاغانبۇتلۇقلاردا «تاغدا بۆرە بولمىسا، قوي سارىك بولۇپ قالىدۇ، بۆرە بولسا، قوي تېز ئۆسىدۇ» دەيدىغان ماقال بار. ئۇلار، بۆرىنىڭ دولا سۆڭىكىنى بۆشۈكتىكى بالىنىڭ باش تەرىپىگە قويۇپ قويسا، بالا-قازادىن ساقلايدۇ، بۆرە ئوشۇقىنى دائىم يېنىدا ساقلاپ يۈرسە ياكى تۇمار قىلىپ ئېسىۋالسا، بالا-قازادىن يىراق بولىدۇ، بۆرە ئوشۇقى بار ئادەم بەرىكەتلىك بولىدۇ، دەپ قارىشىدۇ. بىز بۇ خىل ئادەتلەرنى پايدا-مەنپەئەت، ئابروي-ئىناۋەت ياكى ئاددىيلا ئاڭسىز قىلىقلار سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى شۇ خىل هادىسىلەرگە تېۋىنىش، چوقۇنۇش، ئۇلارنى ئۇلۇغلاش هېسابىدا داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئادەتلەر قاتاردا ئۇچرىتىمىز.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

4. كىينىش ئادەتلىرى

چاغانبۇتلۇقلار كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ رەڭ خىللىرىنى ئاساسەن ئۆزلىرى ياشاپ كەلگەن تەبىئەت مەنزىرىلىرىگە، يەنى گۈل ـ گىياھ، دەل ـ دەرەخ، قۇش ـ ھاشارات ۋە شۇ خىل نەرسىلەرنىڭ ھەرقايسى پەسىللەردىكى ئۆزگىرىش ھالەتلىرىگە ئوخشىتىپ تاللاشنى ئادەت قىلغان. ئۇلار قىزىل، سېرىق، ئاق رەڭلەرگە مەنسۇپ توقۇلمىلاردىن قىشلىق تاش كىيىملەرنى كىيمەيدۇ. بۇ تاغلىقلارنىڭ نەزىرىدە قىزىل رەڭ قانىنىڭ، سېرىق رەڭ ئاپەتنىڭ، قارا رەڭ قارائۇلۇقنىڭ، ئاق رەڭ ماتەمنىڭ بەلگىسى دەپ قارىلىدۇ. ئەر ـ ئاياللارنىڭ تاش كىيىملىرى دېگۈدەك گۈلسىز بولىدۇ. ئاياللارنىڭ ئىچ كىيىملىرى گۈللۈك، ئەرلەرنىڭ ئىچ كىيىملىرى پۈتۈنلەي گۈلسىز، سىدام رەختلەردىن تىكىلىدۇ. ھەرقانداق كىيىم تىزدا ياكى تىزدىن ئاشقان بولىدۇ. 1960 ـ يىللاردىن ئىلگىرى تۈگمىلىك، يانچۇقلۇق، كالتە كىيىملەرنى كىيىش غەيرىي ئادەت ھېسابلىناتتى، شەپكە، شەلەپە قاتارلىقلارنى كىيىش ئادىتى يوق ئىدى. 1960 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە يوللار راۋانلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، قاتناش قۇلايلىقراق جايلاردا ھازىرقى زامان كىيىملىرى ئاز ـ تولا تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئادەت كۈچىنىڭ تەسىرىدە ئانچە كېڭىيەلمىدى. قىز ـ چوكانلار ئاق لىچەك، گۈللۈك ياغلىقلارنى ئىگىلەك ئاستىدىن چىگىدىغان، ياشقا چۈگىراق ئايالار ئاق لېچەكنىڭ ئۈستىدىن باستۇرۇپ تۇماق كىيىدىغان ئادەتلەر ھېلىمۇ بار.

1) باش كىيىملىرى

ئەرلەر قىشلىق ۋە يازلىق تېرە تۇماقلارنى، كىگىزدىن تىكىلگەن تەلپەكلەرنى، تۈلكە تېرىسىدىن تاشلانغان تۈلكە تۇماقلارنى كىيىشىدۇ. ئەرلەرنىڭ تۇمىقى بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلار تۈلكە تۇماق، تۈلكە پاچىقىنىڭ تېرىسىدىن تىكىلگەن تۈلكە مالىخاي (قۇلاقچا)، كۆرپە تۇماق، شىرمەس تۇماق ۋە ئۇزۇن يۇڭلۇق چوڭ قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن سالۋار تۇماقتىن ئىبارەت. سالۋار تۇماقتىن باشقا تۇماقلار قارا رەختتىن تاشلىنىدۇ. تۈلكە تۇماقتىن باشقا تۇماقلارنىڭ قاسقىنى تۆت ئىلىك تەرەنلىكتە بولىدۇ. تۈلكە تۇماقنىڭ قاسقىنى تۇماق تۆپىسى بىلەن تەڭ بولۇپ، بەش ئىلىك تېرەن بولىدۇ، بۇ خىل تۇماق ئىسسىق ۋە يېنىك بولىدۇ. ئەرلەر كىگىز تەلپەكلەرنى يازدىمۇ كىيىدۇ. ئاياللار كۆرپە ۋە تېيىن تېرىسىدىن تىكىلگەن تۇماقلارنى، ماري تۇماقنى كىيىدۇ (ماري تۇماق: ئۆلۈك تۇغۇلغان قوزا تېرىسىدىن تىكىلگەن تۇماق، بۇ خىل تېرىنىڭ يۇڭى قىسقا، بۇجغۇر كېلىدۇ، چاغانبۇتلۇقلار بۇ خىل تېرىنى دىمارى دەپ ئاتايدۇ). ئاياللارنىڭ كۆرپە تۇمىقى بىلەن قىزلارنىڭ تېيىن تېرىسىدىن تىكىلگەن تۇمىقىنىڭ قاسقىنىمۇ تېرەنرەك بولۇپ، تۇماق تۆپىسى بىلەن تەڭ كېلىدۇ، بۇ تۇماقلار كۆركەم كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا قىزلار يازدا كەشتىلىك دوپپا بىلەن دېدىم كىيىدۇ (دېدىم: نىكاھ كېچىسى يىگىت قىزغا كەيدۈرىدىغان تاجلىق دوپپا).

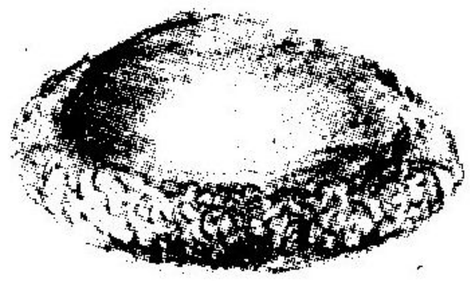
2) ئۇچا كىيىملىرى

بۇ يەردىكى كىشىلەردە قىشتا ئۇچ قات (كۆينەك، ئۇزۇن ئىچ كەمزۇل، تون)، يازدا ئىككى قات (يازلىق كۆينەك، يەكتەك) كىيىدىغان ئادەت بار. قىشتا تېرە شالۋۇر، پاختا ئورنىغا يۇڭ سېلىنغان شىم كىيىدۇ، پادىچىلار بىلەن ئوۋچىلار تىزلامچا كىيىدۇ. ئاياللارنىڭ ئۇزۇن چاپانلىرى ياقا، بەل ئالدى گىرۋەكلىرىگە رەڭلىك مەشۇت يىپلاردىن گۈل ـ گىياھ، تاغ ۋە ھاشارەتلەر كەشتىلەنگەن، كۆكرەك ۋە ئالدى تەرىپىگە كۈمۈش

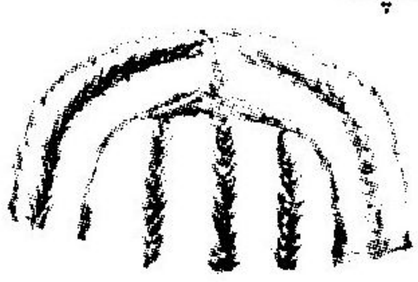
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كىگىز تەلپەك

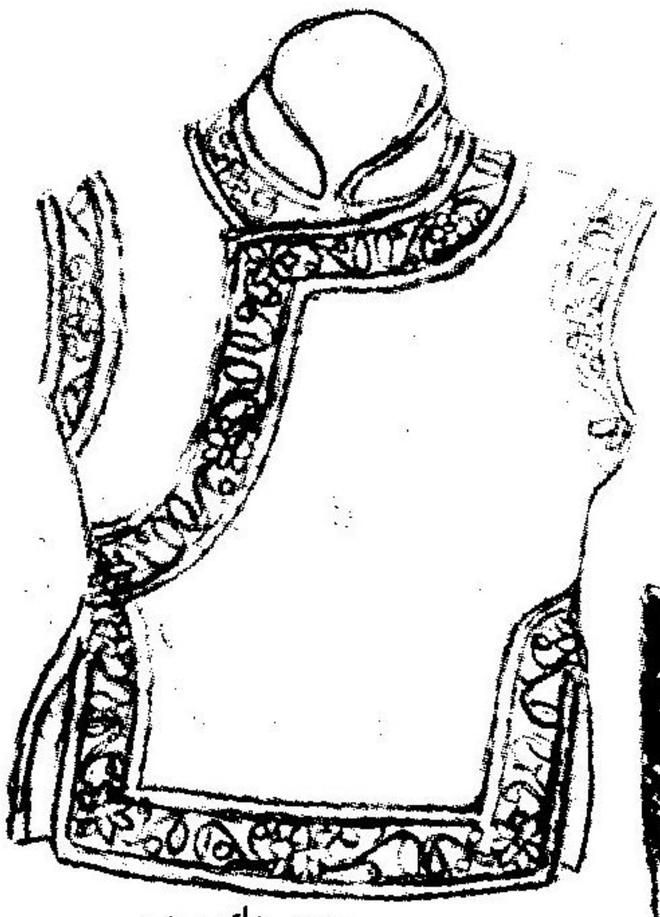
ماری تۇماق

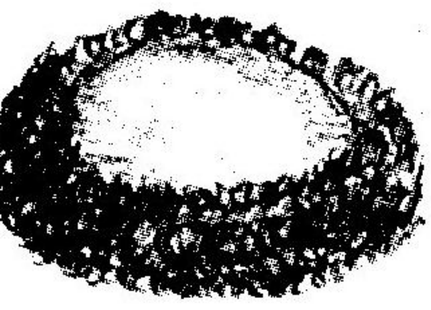
مالخاي (قۇلاقچا)

تۇلكە تۇماق

جەيمەك

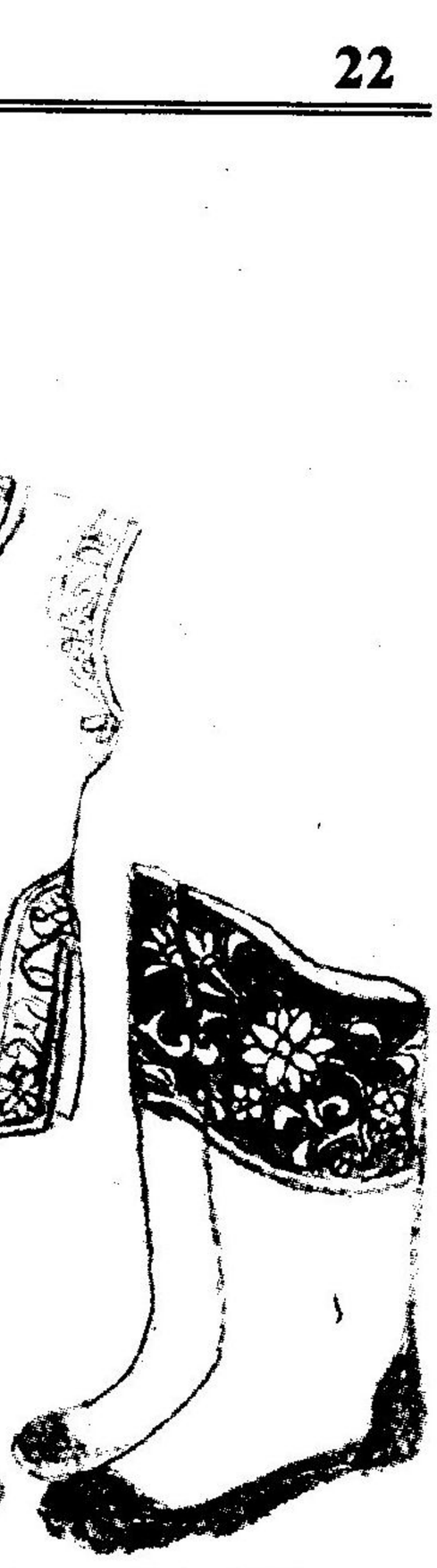
كۆرپە تۇماق

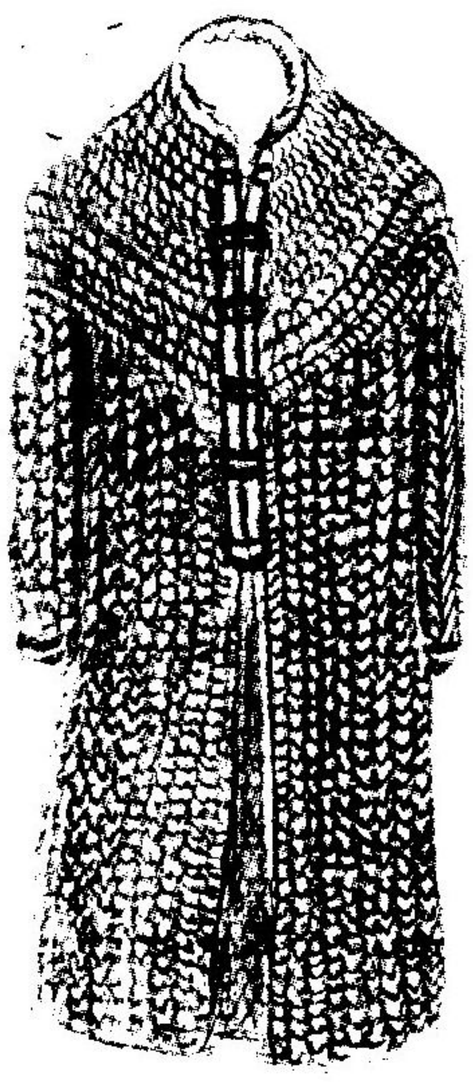
شرمەس تۇماق

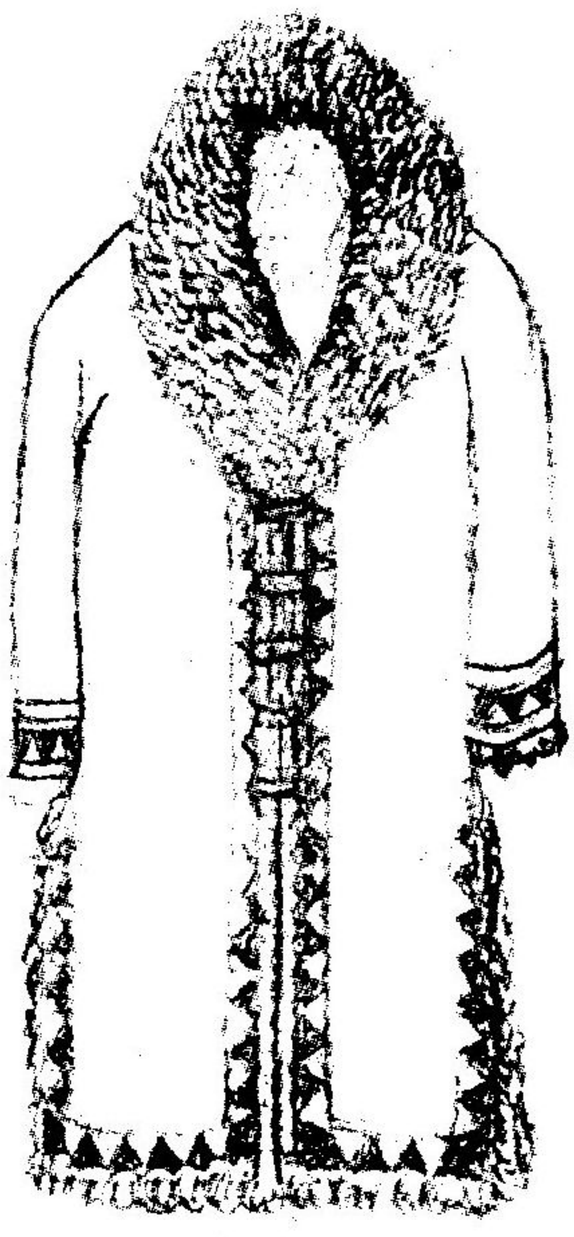
پۆپۈكلۈك كۆسەي

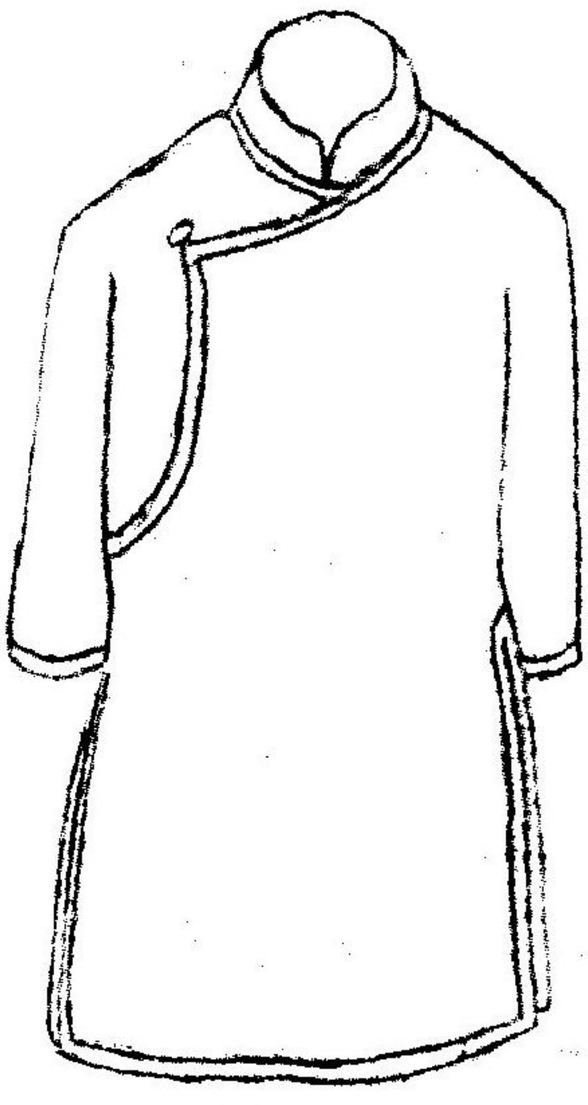
كىگىز پايپاق

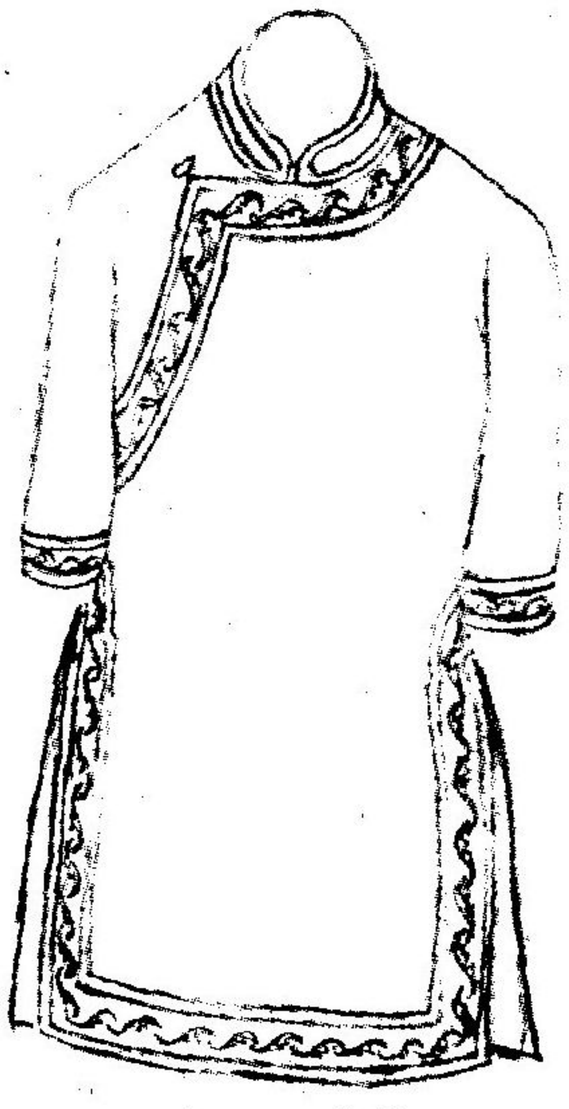
كىپىنەك تون

تون

ئەرەنچە يەكتەك

ئايالچە نىمچا

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تەكشىگە ۋە مونچاقلار قادالغان، ئۆره ياقىلىق، كەڭ ياقىلىق، قوش پەشلىك بولىدۇ. تالالىق ئۇزۇن كۆينەكلىرى ياقا ئالدى گىرۋەك، يەڭ ئۇچلىرىغا چىرايلىق گۈل كەشتىلەنگەن، بوغما ياقىلىق، كەڭ ئېتەكلىك، كەڭ بەللىك بولىدۇ. جۇۋا (تاشسىز ئۆڭ جۇۋا) ئاساسەن پادىچىلار ئۇچۇن تەييارلىنىدۇ، چۈنكى ئۆڭ جۇۋا ئۇزۇن يۇڭلۇق چوڭ قوي تېرىسىدىن تىكىلىدىغان بولغاچقا، شۇنىڭغا سوغۇقلاردىمۇ سوغۇق ئۆتمەيدۇ، ئۇزۇن يىل كىيگىلى بولىدۇ. تون پاقلان تېرىسىدىن تىكىلىپ چىرايلىق تاشلىنىدۇ، ئىت تېرىسىدىن تىكىلىدىغانلىرىمۇ بولىدۇ، ئەر-ئاياللارنىڭ پەرقلىق بولىدۇ، يازلىق ۋە قىشلىق دەپ ئايرىلىدۇ. باشقا يۇرتلاردىكىگە ئوخشىمايدىغان يەنە بىر خىل تون بار، ئۇ بولسىمۇ، كېپىنەك تون. ئۇ قوي، تۆگە يۇڭىدىن سېپتا ئېگىرىلگەن يىپتا توقۇلىدۇ، ئىچىگە ئۆچكە تۈتىتى ياكى تۆگە يۇڭى سېلىنىپ، چۆرىسى چىرايلىق تاۋار پۇرۇچىدىن پەۋازلىنىدۇ. ئۇ ئىسسىق، يەڭگىل ھەم ئىخچام بولغاچقا، تولاراق ئۇۋچىلار كىيىدۇ.

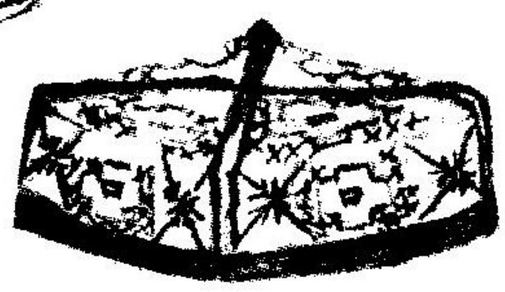
3) ئاياغ كىيىملىرى

كالا، قوتازلارنىڭ خام تېرىلىرىدىن يەرلىك ئۇسۇلدا تىكىلگەن چوڭ-كىچىك چورۇقلار، تومراق ئېگىرىلگەن يۇڭ يىپتا توقۇلغان جوراپ (پايپاق) ۋە كىگىز پايپاقلار بۇ يەردىكىلەرنىڭ ئاساسلىق ئاياغ كىيىمىدۇر. بۇ خىل ئاياغ كىيىملەر بۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ئائىلىلەردە ئېھتىياجلىق ئۆلچەم بىلەن كۆركەم، يۇمشاق، يەڭگىل،

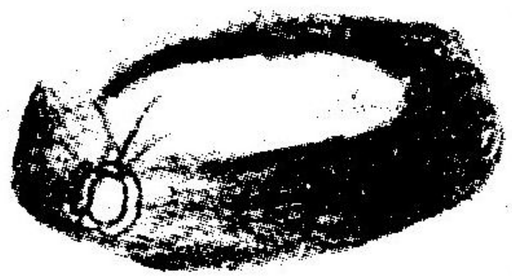

دىدىم

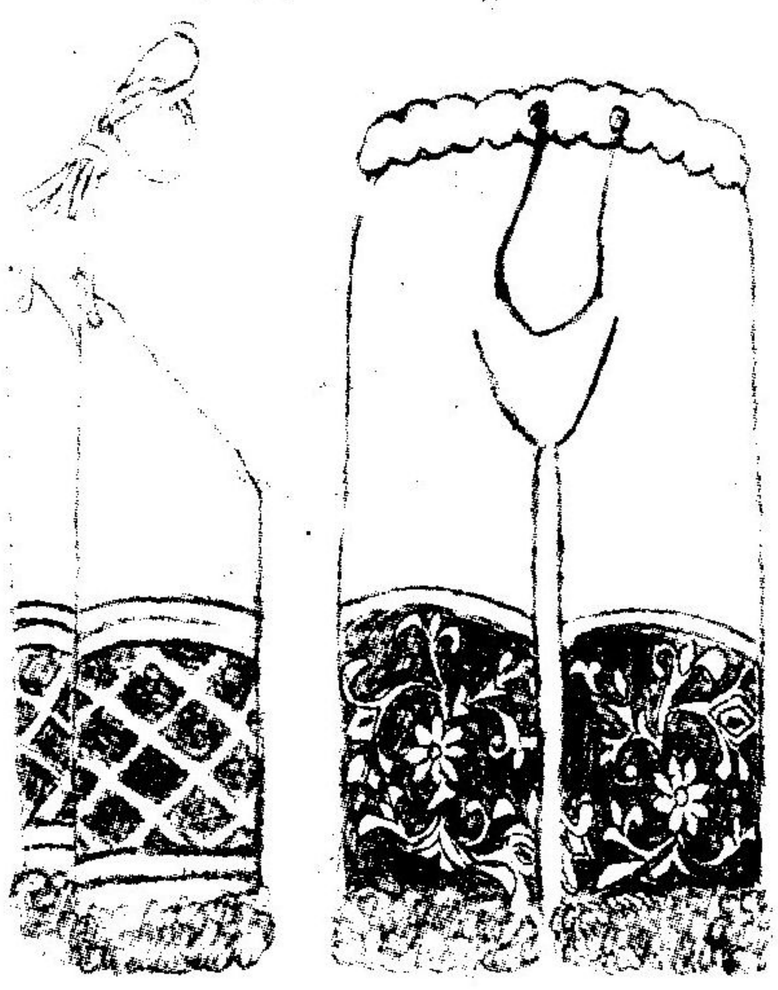

دوپپا

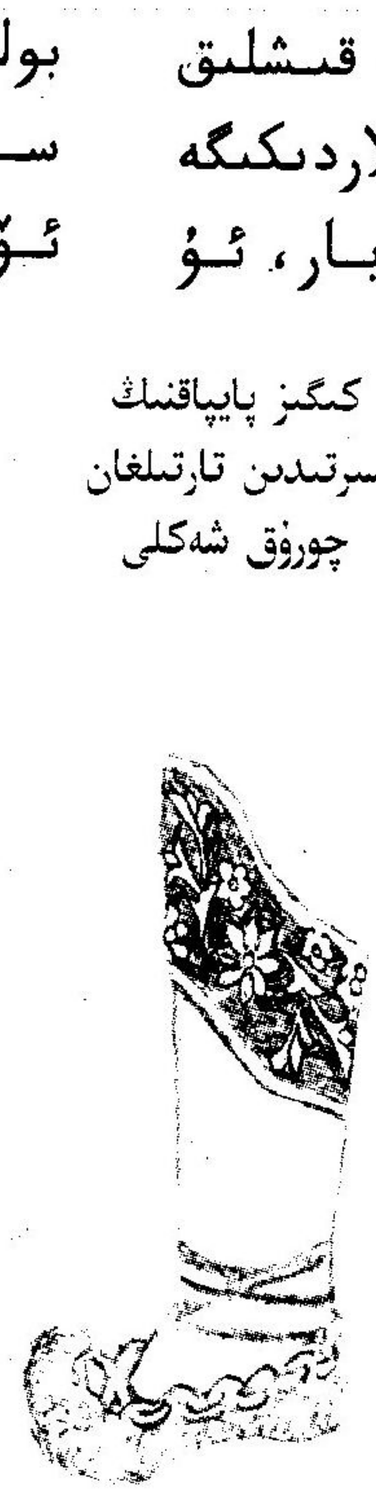
تىمىن تېرىسىدىن تىكىلگەن ئايالچە تۇماق پىچىنەك

قىشلىق تېرە شالۋۇر

تىزلامچا

كىگىز پايپاقنىڭ سرتىدىن تارتىلغان چورۇق شەكلى

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي كەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پۇختا، ئىسسىق قىلىپ تەييارلىنىدۇ. كىگىز پايپاقلارنىڭ قونجى تىزدىن ئېگىزرەك قىلىپ بېسىلىپ، بىر غېرىچ كەڭلىكتىكى قارا لاتا بىلەن پەۋازلىنىپ، ھەرخىل كەشتىلىنىدۇ.

ئايالار، قىز-جۇۋانلارنىڭ كۆسەيلىرى يەرلىك ئۇسۇلدا پىششىقلانغان جىگەررەڭ خۇرۇم بىلەن چەمدىن تىكىلىدۇ. ئۇ قونجىلىق ۋە قونجىسىز بولىدۇ، تويلۇقمۇ سېلىنىدۇ.

5. تۇرالغۇسى

چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئاھالىلەرنىڭ يازلىق ۋە كۈزلۈك تۇرمۇشى پۈتۈنلەي ئاق ئۆي (كىگىز ئۆي)دە ئۆتىدۇ. ئاق ئۆيلەر ھۆل-يېغىنغا چىداملىق بولىدۇ. ئۇنىڭ جاھازلىرى تەمە، غاراچى، ئوق، دەۋىر، تۇرغا، ئىشىك، قۇر، ئارغامچىلاردىن تەركىب تاپىدۇ. چاغانبۇتلۇقلار ھەر پەسلىدە بىر قېتىم كۆچىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاق ئۆيگە كاك سېلىۋالىدۇ.

تېرىقچىلىق ۋە باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەر ساراي، مېھمانخانا ۋە قازناقتىن تەركىب تاپقان بىر يۈرۈش ئۆيلەرنى سېلىپ ئولتۇرىدۇ. ئۆيلەرگە تۈگلۈك قويۇلىدۇ. قورۇلىرى ئىچكەركى ۋە تاشقارقى قورۇلارغا ئايرىلىدۇ، ئىچكەركى قورۇغا بىرنەچچە تۈپ تاغ ئۆرۈكى ۋە ئالما قويۇلىدۇ. دەرۋازا كۈن چىقىش تەرەپكە قويۇلىدۇ. ئۆي، ئايۋانلارنىڭ ئىچ يۈزىگە نەقىشلىك تەكچە-ئويۇق چىقىرىلمايدۇ. مېھمانخانىدا يىراق-يېقىندىن كەلگەن 20 ~ 30 مېھمان بىمالال قونالايدۇ، توي-تۆكۈنلەردە 200 ~ 300 ئادەم قىستالماي ئولتۇرالايدۇ. ساراي ۋە مېھمانخانىلارغا چىرايلىق مىخلانغان چوڭ-چوڭ كىيىم ساندۇقلىرى ئۈستىگە ئۆي بىساتلىرى، كىگىز، يوتقان-كۆرپە، جۇۋا، تەكىيلەر رەتلىك يىغىلىپ ئەدىيال بىلەن يېپىپ قويۇلغاندىن كېيىن، ئۈستىگە بىر قانچە ياستۇق تىزىپ قويۇلىدۇ، بۇ لىمتاق دېيىلىدۇ. لىمتاق ئاساسەن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان جايغا يىغىلىدۇ، لىمتاقتىن شۇ ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ.

ئائىلە ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئاساسەن مۇقىملىشىپ كەتكەن بولىدۇ. مەسىلەن: ئاتىنىڭ ئاش-تاماق يەيدىغان ئاياغ ۋە قوشۇقى شۇ كىشىنىڭ ئاتىسىدىن قالغان خاس، مۇقىم ئاياغ، قوشۇقتىن ئىبارەت. پەرزەنتلەرنىڭ ئاياغ، قوشۇق، يوتقان-كۆرپە ۋە باشقا سايمانلىرىنىمۇ ئاتا-ئانا تەقسىم قىلىپ بەرگەن بولىدۇ.

6. يىمەك-ئىچمەك

چاغانبۇتلۇقلاردا كۈنىگە ناشتىلىق، ئاشۋاقتىلىق، چۈشلۈك، كەچقۇرۇنلۇق، كەچلىكتىن ئىبارەت بەش ۋاق تاماق يېيىش ئادىتى بار، بۇنىڭ ئىچىدە چۈشتە ۋە كەچتە قازان قاينىتىلىدۇ، كەچلىك تاماق قۇۋۇۋەتلىكرەك بولىدۇ. چايىنى قېنىق سۈتلەپ ئىچىش ئادىتى پۈتۈن رايون بويىچە ئومۇملاشقان، ئەگەر بۇ چايىنى كۈنىگە بىرەر ۋاق ئىچمىسە بېشى ئاغرىپ ساقسىز بولۇپ قالىدۇ. بۇلاردا ئەسلىدە ئات، تۆگە، بېلىق گۆشلىرىنى، تۇرلۈك كۆكتات ۋە ئاچچىقسۇ، مۇچ، سامساق قاتارلىقلارنى يېيىش ئادىتى يوق ئىدى. تاماقلىرى ئاساسەن باشقا يۇرتلارنىكىگە ئوخشاش ئۇن، ياغ، گۆشتىن تەييارلىنىدۇ، سۇ يېغى ئورنىدا قوينىڭ قۇيرۇق يېغى ئىشلىتىلىدۇ. ئوخشىمايدىغان ئۆزگىچە تاماقلىرىدىن پۈتەك (قوناق ئۇنى بىلەن گۆشتە

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يۇغۇرۇپ ئېتىلگەن بىرخىل ئاش)، چىچىلماق (سۇ ئىشلىتىلمەي قۇيرۇق يېغىدىلا پىشۇرىلىدىغان قويۇق ئۇن ئېشى)، سۇغات (قېتىق ئارىلاشتۇرۇلغان سۇيۇق ئاش)، كاۋابلىرىدىن تاش كاۋاپ بار (تاش كاۋاپ: تاشنى ئوتتا قىزدۇرۇپ، گۆشنى تاشقا چاپلاپ، ياۋا زىرە، ياۋا كۆدە ئۇرۇقى سېپىپ پىشۇرۇلىدىغان كاۋاپ). قېرىن كاۋاپ بۇ يەرنىڭ ئەتنۇارلىق مېھمان ئالدىغا قويىدىغان مەززىلىك تائاملىرىنىڭ بىرى. ئۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: ئالته ئايلىق بولغان پاقلاننىڭ گۆشى ئۇگە ـ ئۇگىسىدىن پارچىلىنىپ، تۇز، ياۋا زىرە، ياۋا كۆدە ئۇرۇقى سېپىپ ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، پاكىز تازىلانغان قېرىنغا قاچىلىنىپ قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرۇلىدۇ.

ئەزىز مېھمان كەلگەندە مال سويۇلىدۇ، گۆش ئۇگە ـ ئۇگىسىدىن پەم بىلەن پارچىلىنىپ قازانغا سېلىنىدۇ. مېھمانغا قاراپ تاۋاق تارتىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. ئەر مېھمانغا قوينىڭ بېشى بىلەن چوڭ ئىلىك، مۇچە (يانپاش) بېسىلغان تاۋاق تارتىلىدۇ. ئايال مېھمانغا بولسا، مۇچە ئۇستىگە بۇزۇلمىغان قوۋۇرغا بېسىلغان تاۋاق تارتىلىدۇ، بۇ ئاياللار ئادەم ئاتىنىڭ قوۋۇرغىسىدىن ياسالغان دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدىكەن.

7. توي ـ تۆكۈن ئادەتلىرى

چاغانبۇتلۇقلاردا پۇل، مال ـ دۇنيا، مەنسەپ، ئابرۇي، ئىمتىياز، نەسەب ۋە باشقا باھانە ـ سەۋەبلەر تۇپەيلى كىچىكىنى چوڭغا، چوڭنى كىچىككە، قېرىنىنى ياشقا، ياشنى قېرىغا، كېسەلنى ساققا نىكاھلاپ چېتىپ قويىدىغان ئادەت يوق. قىز كۆيگەن، يىگىت سۆيگەن ئىختىيارلىق ئۆلچەم قىلىنغان، ئىككى تەرەپ قۇدىلار رازىلىق بېرىشكەن، ئەلگە ياققان نىكاھ توي ھەقىقىي مەڭگۈلۈك توي ھېسابلىنىدۇ. قوش نىكاھلىق بولغان ياكى تولا خوتۇن ئېلىپ خوتۇن قويۇپ بېرىدىغان ئەرلەر بۇ رايوندا ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشكەن، نەپرەت، مەسخىرىدىن خالىي بولالمايدىغان كىشىلەردۇر. بۇلار توغرىسىدا مۇنداق ماقال ـ تەمسىل بار:

بىر بىلەن ئۆتكەن شۇل ئەر ھالال ئەردۇر،
بىرنى تاشلاپ باشقىنا ئېسىلغىنى ۋەيرانە ئەردۇر.
ئىككىنى تاشلاپ ئۈچىنچىسىگە قول سوزغىنى ئەرۋاھ ئەردۇر،
ئۈچنى تاشلاپ تۆرتكە قول سوزغىنى ئەر ئەمەس يەردۇر.

بىر ئەردە تۇرمايدىغان ياكى بىرقانچە ئەرگە ياتلىق بولغان كۆڭلى سۇيۇق ئاياللارغا قاتتىق نەپرەت ئوقۇلىدۇ

ئاجرىشىش مۇناسىۋىتى بىلەن نارسىدىلەرنى ئۆگەيلەرگە قالدۇرىدىغان ياكى يېتىم بالىلارغا يامان كۆزدە قارايدىغان كىشىلەرمۇ ئەل نەزىرىدىن چۈشكەن، ۋاپاسىزلار ھېسابلىنىپ، كىشىلەرنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ.

يەڭگىدە قالغان يىغىدا قالغان،
ئۆگەيدە قالغان ئېغىلدا قالغان.
ئۆگەينىڭ ئېتى قۇرسۇن،
سۆكسۆكنىڭ كۆتى قۇرسۇن،
ماڭغان، ياتقان يېرى قۇرسۇن،
ئەۋلادىنىڭ ئۇلى قۇرسۇن.

دېگەندەك ماقال ـ تەمسىللەر بالىلارنىڭ تەقدىرى بىلەن ھېسابلاشماي، ئۆزىنىڭ كۆڭلىنى ئاساس قىلىدىغان باغرى تاش ئاتا ـ ئانىلار ئۇچۇن كۇچلۇك نەپرەت، جامائەتكە جانلىق نەسىھەت بولسا، نارسىدە بالىلار ئۇچۇن سەمىمي شاپائەت ئۇقۇمىنى ئىپادىلەپ

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كەلمەكتە.

چاغانبوت ئۇيغۇرلىرىنىڭ توي ئادەتلىرى ئىسسىقلىق كۈنى، نىكاھ كۈنى، قۇرۇ كۈنى، چىللاشقا كۈنىدىن ئىبارەت تۆت باسقۇچ بويىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ.

1) ئىسسىقلىق كۈنى

بۇ تويىنىڭ باشلىنىش كۈنى، بۇ كۈنى شۇ مەھەللىدىكى ئاياللار ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ تاماق ئېتىپ، توي قىلغۇچىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، يىراق-يېقىندىن كەلگەن مېھمانلارنى قولمۇقول ئۇزىتىشىپ بېرىدۇ. ئەرلەر ئەتىكى تويغا ئاتالغان قوي-كالىلارنى سويۇشقا يارەملىشىدۇ. ئاياللار يەنە سويۇلغان مالالارنىڭ ئىچ-قارىنى، كاللا-پاچاقلىرىنى ئادالاپ پىشۇرۇپ، تەبرىكلەپ كەلگەن مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قويىدۇ ۋە ئەتىنىڭ تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈشىدۇ.

بۇ كۈنى يىگىت تەرەپتىن بىر قانچە ياشانغان ئەر-ئايال ۋە ئوغۇل-قىزدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئىككى نەغمىكەشنىڭ ھەمراھلىقىدا داپ چېلىپ «يەللە» ئېيتىپ، قىز تەرەپكە كېلىدۇ. قىز تەرەپتىكى قىز-چوكانلار دەرھال دەرۋازىنى ئېتىۋېلىپ، يىگىت تەرەپتىن كەلگەنلەرنى ئۇسسۇل ئويناپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. يىگىت تەرەپتىن كەلگەن ئوغۇل-قىزلار دەرۋازا ئالدىدا ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ بەرگەندىن كېيىن، پىشقان قوي تۆشىنى دەرۋازا يوچۇقىدىن كىرگۈزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دەرۋازا ئۇلۇغ ئېچىلىپ، مېھمانلار ئۆيگە باشلىنىدۇ. توي شۇنىڭ بىلەن باشلانغان ھېسابلىنىدۇ.

2) نىكاھ كۈنى

بۇ كۈنى ئاش ۋاقتى مەزگىلىدە يىگىت تەرەپنىڭ ئېلتىماسى بىلەن مەھەللە ئىمام-مەزىنى باشلىق جامائەتلەر ئات-ئۇلاغلىرىنى مىنىشىپ قىزنىڭ ئۆيىگە قىز كۆچۈرۈشكە كېلىدۇ (چاغانبوتلۇقلارنىڭ ئادىتىدە ئۆيلىنىدىغان يىگىت قىز كۆچۈرۈشكە بارمايدۇ، يىگىت ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان پىچىقنى بىر دوستىدىن ئەۋەتىدۇ. نىكاھ رازىلىقىنى سورىغاندا يىگىتنىڭ دوستى يىگىتنىڭ پىچىقىنى تۇتۇپ تۇرۇپ يىگىتكە ۋاكالىتەن «قوبۇل قىلدىم» دەپ جاۋاب بېرىدۇ). قىز تەرەپ يىگىت تەرەپنىڭ ۋە ئۆز مەھەللىسىنىڭ جامائەتلىرىنى داستىخانغا ئولتۇرغۇزۇپ بولغاندىن كېيىن، نىكاھ ئوقۇشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىشىدۇ. ئەر جامائەتتىن ئىككى كىشى قىز ۋە يىگىتنىڭ رازىلىقىنى سوراپ كېلىشكە ئەۋەتىلىدۇ (چۈنكى بۇ تاغلىقلارنىڭ ئادىتىدە نىكاھ سورۇنىغا قىز-يىگىتلەر كىرمەيدۇ). ئىككى ۋەكىل قىز ۋە يىگىت ۋەكىلىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ رازىلىقىنى سورىشىدۇ. يىگىتنىڭ پىچىقىنى ئېلىپ كەلگەن دوستى يىگىتنىڭ پىچىقىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، يىگىتكە ۋاكالىتەن «قوبۇل قىلدىم» دەپ جاۋاب بېرىپ، پىچاقنى جامائەت ۋەكىلىگە تاپشۇرىدۇ. ۋەكىلەر يىگىت، قىزنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، جامائەت ئىچىدىن قىز ۋە يىگىتكە ۋاكالىتەن ئاتىلار بەلگىلىنىدۇ (ۋاكالىتەن ئاتا مۇشۇ بىر قېتىملىق نىكاھدىلا كۆچكە ئىگە بولىدۇ). يىگىتنىڭ ۋاكالىتەن ئاتىسى ئورنىدىن تۇرۇپ، قىزنىڭ ۋاكالىتەن ئاتىسى بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن، «سىز بىر قىز چوڭ قىلىپسىز، مەن بىر يىگىت چوڭ قىلدىم، شۇ ۋەجىدىن ئالدىڭىزغا كەلدىم» دەپ مەقسىتىنى ئېيتىدۇ. قىزنىڭ ۋاكالىتەن

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئاتىسىمۇ يۇقىرى باھادا تويلۇق تەلەپ قىلىپ، تالاش-تارتىش قىلىدۇ. تالاش-تارتىش ئاخىرلىشىپ نىكاھ باشلانغاندا يىگىتنىڭ پىچىقى ئىمامنىڭ ئالدىغا قويۇلۇپ نىكاھ ئوقۇلىدۇ. نىكاھ ئاخىرلاشقاندا جامائەت يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىنى مۇبارەكلىشىدۇ.

ئەر جامائەتنىڭ ئىشى تۈگىگەندە ئايال جامائەت داستىخانغا ئولتۇرۇشۇپ تاماقلىنىدۇ، دۇئادىن كېيىن بوغجۇما ئېچىش باشلىنىدۇ. ئالدى بىلەن يىگىت تەرەپنىڭ بوغجۇمىسى ئېچىلىدۇ. قىز يەڭگىسى ھەربىر كىيىمنىڭ نامىنى يۇقىرى ئاۋازدا ئېلان قىلىدۇ. يىگىت تەرەپنىڭ بوغجۇمىسى ئېچىلىپ بولغاندىن كېيىن، قىز تەرەپنىڭ بوغجۇمىسى ئېچىلىپ، كۆيئوغۇل ۋە قىزغا تەييارلانغان كىيىم-كېچەكلەر ئېلان قىلىنىدۇ. ئاندىن جامائەت جامائەت داستىخانغا ئولتۇرۇشۇپ تاماقلىنىدۇ، دۇئادىن كېيىن بوغجۇما ئېچىش باشلىنىدۇ. ئالدى بىلەن يىگىت تەرەپنىڭ بوغجۇمىسى ئېچىلىدۇ. قىز يەڭگىسى ھەربىر كىيىمنىڭ نامىنى يۇقىرى ئاۋازدا ئېلان قىلىدۇ. يىگىت تەرەپنىڭ بوغجۇمىسى ئېچىلىپ بولغاندىن كېيىن، قىز تەرەپنىڭ بوغجۇمىسى ئېچىلىپ، كۆيئوغۇل ۋە قىزغا تەييارلانغان كىيىم-كېچەكلەر ئېلان قىلىنىدۇ. ئاندىن

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يەڭگىسى ئاشنى لىقلاپ تويى بولغان قىزنىڭ ئالدىغا قويىدۇ، قىز ئۇنى ئىچىۋالىدۇ. بىر چىنە خولۇپئاشنى تەڭ ئىچكەندە، خولۇپئاشتەك مېھرى ئىسسىق، مۇلايىم بولىدۇ، ئېرىنىڭ سىزىقىدىن چىقمايدۇ دەپ قارىلىدۇ.

خولۇپئاش ئىچىلىپ دۇئا يانغاندىن كېيىن، دەستار كىيگۈزۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇراسىم مەيدانىغا بىر-ئىككى پالاز سېلىنىدۇ، يىگىت ۋە ئۇنىڭ قولداشلىرى ئولتۇرىدىغان جايغا ئاق كىگىز، كىگىز ئۈستىگە كۆرپە سېلىنىپ، كۆرپىدە «سۇلتان» (تويى بولغان يىگىتنىڭ شۇنداق ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان)، ئىككى تەرىپىدە قولدىشى ئولتۇرغۇزۇلىدۇ. بۇ چاغدا قىز يەڭگىسى قىز تەرەپتىن كۈيئوغۇلغا ئاتالغان بەلپوتا، بويۇنياغلىقلارنىڭ ئۈستىگە دەستار سېلىنغان تاۋاقنى ئىككى قوللاپ كۆتۈرۈپ «سۇلتان»نىڭ يېنىغا كېلىپ، بەلپوتىسنى «سۇلتان»نىڭ بېلىگە باغلايدۇ، بويۇنياغلىقنى ئۈچ بۇرجەكلەپ ئىككى ئۇچىدىن مۇستەھكەم قىلىپ چىگىدۇ، دەستارنى «سۇلتان»نىڭ بېشىغا كىيگۈزىدۇ. ئىككى تەرەپتىن كۈيئوغۇلغا ئاتالغان بەلپوتا، بويۇنياغلىقلارنىڭ ئۈستىگە دەستار سېلىنغان تاۋاقنى ئىككى قوللاپ كۆتۈرۈپ «سۇلتان»نىڭ يېنىغا كېلىپ، بەلپوتىسنى «سۇلتان»نىڭ بېلىگە باغلايدۇ، بويۇنياغلىقنى ئۈچ بۇرجەكلەپ ئىككى ئۇچىدىن مۇستەھكەم قىلىپ چىگىدۇ، دەستارنى «سۇلتان»نىڭ بېشىغا كىيگۈزىدۇ. ئىككى قولتۇقىدىن يۆلەپ «سۇلتان»نىڭ كەينىگە ئېلىپ كېلىدۇ. تويى بولغان قىز قائىدە بويىچە «سۇلتان»نىڭ بېشىدىكى دەستارنى ئىككى قوللاپ ئېلىپ، «سۇلتان»نىڭ بېشىدىن ئۈچ قېتىم ئايلاندۇرۇپ، يىگىت يەڭگىسىنىڭ قولىغا ھۆرمەت بىلەن تۇتقۇزىدۇ. ئاندىن «سۇلتان»نىڭ بويۇنياغلىقىنى يېشىكە باشلايدۇ، بۇ چاغدا قىقاس-چۇقانلار ئەۋجىگە چىقىدۇ. يىگىتلەر بويۇنياغلىقنى تارتىپ تۇڭگۇچىنى چىڭىتىۋەتكەچكە، قىزنىڭ ياغلىقنى يەشمىكى تەسكە توختايدۇ، زادى يېشەلمىگەندە

دەستار كىيگۈزۈش مۇراسىمى

يېڭگە يوشۇرۇالغان كىچىك قايچىسى بىلەن قىيۋېتىپ يىگىت يەڭگىسىگە تاپشۇرىدۇ-دە، ناھايىتى تېزدىن يىراقلىشىدۇ. ئەگەر ياغلىقنىڭ قىيىلغانلىقى ۋاقتىدا سېزىلىپ قالسا، يىگىتلەر

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قىز يەڭگىسىنى تۇتۇپ قېلىپ، قىز يەڭگىسىنىڭ ياغلىقىنى «قىيىت» قىلىدۇ.

كەچقۇرۇن مەشرەپ باشلىنىپ، ھەممە كىشى جەم بولىدۇ. دەسلەپتە بىرقانچە سائەت ئۇسسۇل ئويناللغاندىن كېيىن، مەشرەپ شەكلى مىلىسقا ئۆزگىرىپ سەھەردە بامدات نامىزى ۋاقتىدا تارقىلىدۇ، ئارقىدىنلا ئوغۇل ـ قىزلارنىڭ قىيىت مەشرىپى باشلىنىدۇ. چوڭ مەشرەپ ئاخىرلىشىپ قىيىت مەشرىپى باشلىنىشتىن ئىلگىرى يىگىت بىلەن قىز ھۇجرىغا جەم قىلىنىدۇ. يىگىت قىزغا «دېدىم» دەيدىغان تاجسىمان باش كىيىمنى كىيگۈزۈپ قىزنى تەبرىكلەيدۇ.

قىيىت مەشرىپىدە «سۇلتان» ئىككى قولدىشىنى «ئوڭ قول ۋەزىر»، «سول قول ۋەزىر» قىلىپ بەلگىلەيدۇ. بۇ «ۋەزىر»لەر يەنە «قازى»، «پەشاپ»، «جاللات»، «ئىشكئاغا»لارنى بەلگىلەپ، بۇلارنىڭ ھەممىسگە ۋەزىپە تاپشۇرىدۇ. «سۇلتان» ئوتتۇرىدا، «ۋەزىر»لەر «سۇلتان»نىڭ ئىككى يېنىدا، قالغانلارمۇ تېگىشلىك ئورنىدا ئولتۇرىدۇ. مەشرەپ ئەھلى ئوتتۇز ئوغۇل، توققۇز قىز بولۇپ ئولتۇرۇشىدۇ. قىز تەرەپ دەل شۇ ۋاقتقا ئولگۈرتۈپ ئۇششاق تۇغۇلگەن چۆچۈرە پىشۇرۇپ، قىز يەڭگىسى بىلەن كېلىپ، «ئىشكئاغا»غا ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىدۇ، «ئىشكئاغا»لار «ۋەزىر»لەرگە مەلۇم قىلىدۇ. قىز ۋە يەڭگىنىڭ كەلگەنلىك خەۋىرى ئاڭلىنىش بىلەن «سۇلتان» باشلىق مەشرەپ ئەھلى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ بولغانىدىن كېيىن، «كىرسۇن» دەپ يارلىق بېرىلىدۇ. قىز يەڭگىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا «ساراي»غا كىرىپ، «سۇلتان»نىڭ ئاغزىغا چۆچۈرە سېلىپ قويىدۇ، «سۇلتان» ئۇنى يەۋالىدۇ.

قالغانلارنىڭ ئاغزىغا يەڭگە بىردىن چۆچۈرە سېلىشنى باشلايدۇ، لېكىن باشقىلارنىڭ چۆچۈرىنى چاينىماي يېيىشگە يول قويۇلمايدۇ، كىمكى پۈتۈن يۈتماي چاينىماي قويسا دەرھال جازالىنىدۇ. بىرەيلەن چۆچۈرىنى پۈتۈن يۈتۇۋەتكەندىن كېيىنلا كېيىنكىلەرنىڭ ئاغزىغا چۆچۈرە سېلىنىدۇ.

مەشرەپ تەرتىپىنى بۇزغانلارنى پەششايبەگ سوراق قىلىپ، گۇناھىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ قازى ئاخۇننىڭ ھۆكۈم قىلىشىغا، جاللاتنىڭ ئىجرا قىلىشىغا تاپشۇرىدۇ. جازالانغانلارنىڭ بۆكى ياكى ياغلىقى تارتىۋېلىنىپ، مەشرەپتىن ھەيدەپ چىقىرىلىدۇ. ئۇلار ھەرخىل مېۋە سېتىۋېلىپ كېلىپ، «سۇلتان»دىن كەچۈرۈم سورايدۇ. «سۇلتان»نىڭ بۇيرۇقى بىلەن پەششايبەگ ئۇلارنىڭ بۆكىنى قايتۇرۇپ بېرىپ، سورۇنغا قوشۇلۇشقا ئىجازەت بېرىدۇ. ئۇلار ئېلىپ كەلگەن مېۋىلەر ئىككىگە بۆلۈنۈپ، يېرىمى يىگىتلەرگە، يېرىمى قىزلارغا بېرىلىدۇ. گۇناھى يېنىكرەكلەرگە تەنبىھ جازاسى بېرىلىدۇ، ئۇلار مەشرەپ ئەھلىگە «سامسا يېقىش»، «سۇرەتكە تارتىش»، «ھاگىياڭ ـ ماگىياڭ، شېكەر بىلەن سامسا يەڭ» دېگەندەك ئويۇنلارنى ئويناپ، مەشرەپ سورۇنىنى قىزىتىۋېتىدۇ.

توي مەشرىپى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقىنى قويۇقلاشتۇرۇپ، ئىناقلىقنى ۋە مېھماندوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، بولۇپمۇ ياش ئەۋلادلاردا مىللىي قائىدە ـ يوسۇننى، مىللىي ئەخلاقنى يېتىلدۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

3) قۇرۇ كۈنى

بۇ تويىنىڭ 3 ـ كۈنى بولۇپ، قىز تەرەپنىڭ مېھمانلىرى كۈتۈۋېلىنىدۇ، تۇغقانلار

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بىر-بىرى بىلەن تونۇشىدۇ. بۇ كۈنى كېلىنىنىڭ يۈزىنى ئېچىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. كېلىنىنى يېڭى ئۆينىڭ قازان-قوموچ ۋە ئوچاق بېشىنى ئۇچ قېتىمدىن ئايلاندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆستەڭ بويى ياكى بۇلاق بېشىغا چېلەك كۆتۈرۈپ بېرىپ سۇ كۆتۈرۈپ كېلىش قائىدىلىرى ئىشلىنىدۇ، قىز يەڭگىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا ياشانغان ئايالار سورۇن تۈزگەن ئۆينىڭ ئالدىغا كېلىپ توختايدۇ. قىز يەڭگىسى: «قىز كىرىمەن دەيدۇ» دەپ ئۇنلۇك توۋلايدۇ. ئىچكىرىدىن: «كىرسۇن» دېگەن جاۋاب ئاڭلىنىدۇ. قىز يەڭگىسى: «كىرگىلى قورقمەن دەيدۇ» دەيدۇ. ئىچكىرىدىن: «قورقماي كىرسۇن» دېگەن جاۋاب ئاڭلىنىدۇ. مۇشۇنداق تەكرار جاۋابلىشىشتىن كېيىن، قىز يەڭگىسى قىزنىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ، ئوڭ پۇتى بىلەن بوسۇغا ئاتلاپ «ئەسسالام» دەپ ئۆيگە كىرىدۇ. قىز يەڭگىسى ياكى يېڭىنىڭ يېقىن ئايال تۇغقىنى ئۇسسۇل ئويناپ، قىزنى ئۇچ قېتىم ئايلىنىپ كېلىپ، قىزنىڭ يۈزىدىكى چۈمبەلنى ئېلىۋېتىدۇ.

بۇ مۇراسىم تۆگىگەندىن كېيىن، داستىخان سېلىنىپ تاماق تارتىلىدۇ، دۇئادىن كېيىن، قۇدىلارنىڭ شەرىپىگە ئۇيۇشتۇرۇلغان مەشرەپ باشلىنىدۇ. داپ بىلەن ئورۇندالغان تاغ ناخشىلىرى ياڭراپ تۇرغان بۇ مەشرەپتە يېڭىت تەرەپ قىز تەرەپتىن كەلگەن قۇدىلارغا چوڭ ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ. يېڭىت تەرەپ قۇدىلار ئۇسسۇل ئويناپ كېلىپ، قىز تەرەپ قۇدىلىرىنى ئۇسسۇلغا تارتىدۇ. قىز تەرەپ قۇدىلار ئۇسسۇلغا چۈشكەندە يېڭىت تەرەپ ھۆرمەت يۈزىسىدىن قىممەت باھالىق رەختلەرنى ئۇلارنىڭ بوينىغا ئارتىپ قويۇشىدۇ. بۇ مەشرەپ چۈشكىچە داۋاملىشىپ، قىز تەرەپ قۇدىلارنىڭ قايتىشى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

4) چىللاشقا كۈنى

بۇ تويىنىڭ 4-كۈنى بولۇپ، قىز تەرەپ توي مۇناسىۋىتى بىلەن يىگىت تەرەپ قۇدىلار بىلەن ئۆزئارا تۇغقان بولغانلىقىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن يېگىتنىڭ ئاتا-ئانىسى، يېقىن تۇغقانلىرى، كۈيئوغۇل ۋە ئۇنىڭ يېقىن دوست-بۇرادەرلىرى، ئۇلارنىڭ مەھەللىسىدىكى ئىمام، مەزىنلىرىنى ئۆيگە چىللايدۇ. جامائەت قىز تەرەپنىڭ ئىشىك ئالدىغا كەلگەندە، چوڭلار ئۆيگە كىرىپ ئولتۇرۇشۇپ بولغىچە يىگىت ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئىشىك ئالدىدا بىردەم سۆكۈت قىلغاندىن كېيىن، يىگىت قولدىشى بولغان بىرى ئۇنلۇك قىلىپ: «كۈيئوغۇل سالامغا كەلدى» دەپ توۋلايدۇ. ئىچكىرىدىن: «كىرسۇن، سالىمىغا سالام-قايتۇردۇق» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ. يىگىت قولدىشى: «يىگىت سالامغا كەلدى، خىجىل بولىمەن دەيدۇ» دەپ ئۇچ قېتىم تەكرارلايدۇ. ھەر قېتىم تەكرارلىغاندا يىگىت بىر قېتىم «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام قىلىپ تۇرىدۇ. 4-قېتىمدا بوسۇغا ئاتلاپ ئۆيگە كىرىپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام بېرىپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ قول باغلاپ تۇرىدۇ. چوڭلار كۈيئوغۇلنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئالغاندىن كېيىن، كۈيئوغۇل ۋە ئۇنىڭ دوستلىرىنى مېھمان قىلىدۇ ۋە قىز تەرەپنىڭ تۇغقانلىرى بىلەن بىرمۇبىر تونۇشتۇرىدۇ.

چاغانبۇتلۇقلارنىڭ توي باشلىغاندا، قىز كۆرگەندە ھەتتا مەشرەپ ۋە مىلىستا ئېيتىپ كېلىۋاتقان خەلق ناخشىلىرىدىن «يەللە»:

ئىي ... ھەيۇ ... لىللا تەپسە ساندۇق ئاچلۇر،
ئە ... ي ... لا گۈل باشىغا ساچلۇر ھەي ... يۇللىلا.
شۇ مېنىڭ خەستە كۆڭلۈم يارنى سۆيسەم ئاچلۇر،

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئىي ... ھەيۇ ... لىللا ... ھەي ... لا.
«يەللە» ناخشىسى ئاخىرلىشىشىغا «سەشمەن» ناخشىسى باشلىنىدۇ. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، بۇ ناخشا يەتتە خىل ئاھاڭدا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان بىردىنبىر تاغ ناخشىسى ئىكەن. بۇ ناخشىنى مەشرەپ سورۇنىنىڭ باش تەرىپىدە ئۇچ كىشى ئۆرە تۇرۇپ داپ بىلەن باشلايدۇ. تۆۋەندىكىسى «سەشمەن» ناخشىسىنىڭ بىرىنچى ئاھاڭدا ئېيتىلىدىغان تېكىستى:

سەشمەن ئادا، ئادا بولدى، يار ئادا بولدى،
بىر كۆرمەك، بىر كۆرمەككە خار بولدى.
ئا... ي ... باشىم ئايلانىپ كەلدىمەي،
ۋاي ... ئىزدىمەكلار، سورىماڭلار،
ۋاي ... ياردىن ئايرىلىپ كەلدىمەي.

چاغانبوتلۇقلار ئەزەلدىنلا «سەشمەن» ناخشىسىنىڭ يەتتىنچى ئاھاڭىنىڭ ئاخىرىنى نازىركۇم ناخشىسى بىلەن ئاخىرلاشتۇرىدۇ:

يار قايرىلىپ، يار قايرىلىپ باقمايدۇ،
سۇ قايرىلىپ، سۇ قايرىلىپ ئاقمايدۇ.
يار قايرىلىپ باققاندا،
بىر خىيالىك ياقمايدۇ.
ئۆرگۈلدى جان، چۆرگۈلدى جان بىچارىخان،
بىر خىيالىك، بىر خىيالىك ياقمايدۇ.
ئا ... يەي نازىركۇم، ئالتە كەپتەر يەتتە بولدى،
يەتتە كەپتەر سەككىز بولدى، قوندى تېرەككە،
يۈگۈرۈڭلار، يېتىشىڭلار يېشىل كۆڭلەككە،
يېشىل كۆڭلەك كىر بوپ قالسا يۇيسا بولمامدۇ،
يارنىڭ كۆڭلى ئېگىز بولسا ئەگسە بولمامدۇ.
ئېگىز-ئېگىز تاغ باشىدا قورغۇي ئىزى بار،
بىزنىڭ يارنىڭ يانچۇقىدا قۇرۇق ئۇزۇم بار.
قۇرۇق ئۇزۇم قۇرۇق ئۇزۇمدەك قۇرۇتتۇك مېنى،
زىنداندىكى گۇناھكاردەك ئۇنۇتتۇك مېنى.
زىنداندىكى گۇناھكارنىڭ گۇناھى باردۇر،
سەندىن باشقا يارنى تۇتسام خۇدايىم باردۇر.

«سەشمەن» ناخشىسىنىڭ ئاخىرقى قىسمى بولغان نازىركۇم بارغانچە تېزلىشىپ بىردىنلا «جاقىر-جۇمبۇرجاق» ئۇسسۇلىغا ئۆزگىرىدۇ. بۇ ئۇسسۇلدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمىي ئۇۋچىلىق ھەربىكەتلىرى ئوبرازلىق ۋە قىزىقارلىق ئىپادىلەنگەن.

8. ئۆلۈم-يېتىم ئادەتلىرى

چاغانبوت ئۇيغۇرلىرى قەبرىستانلىقنى بەيتۇللا دەپ ئاتايدۇ. قەبرىستانلىقنى ئېگىزرەك تاغ باغرىدىكى پاكىزە تۆپىلىكلەرگە ئورۇنلاشتۇرىدۇ. قەبرىستانلىققا مال پادىلىرىنى قويۇپ بېرىش، ئوت قالاش، قالايمقان كىرىپ چىقىشنى گۇناھ ھېسابلايدۇ، قىز-ئاياللارنىڭ تۇپراق بېشىدا ھازا ئېچىشى، يىغلىشىغا چەك قويىدۇ. غەيرىي دىنداكىلەرنىڭ قەبرىستانلىققا كىرىپ چىقىشىنى قاتتىق مەنئى قىلىدۇ. قەبرىستانلىق يېنىدىن ئۆتكەندە ئۇلاغدىن چۈشۈپ دۇئا قىلىپ بولۇپ، ئۇلاغلىرىنى يېتىلەپ پىيادە ئۆتىدۇ، ئۇلاغدىن چۈشۈپ دۇئا قىلماي، ئەجداد، ئۇرۇغ-تۇغقان، ھەتتا قولۇم-قوشنىلىرىنىڭ تۇپراق بېشىغا بارماي، قەبرىلەر بىلەن كارى بولمايدىغان قىلىقلارنى يامان كۆرىدۇ. باشقا يۇرتلاردىكىدەك قەبرە بېشىغا تۇغ-شادا قاداش ئادىتى يوق. مېيىتنى جەمەتلەر بويىچە بىر دائىرىنى چۆرىدەپ يېقىن قويىدۇ، ھەر پەيشەنبە كۈنى بامدات نامىزىدىن يېنىپ تۇپراق بېشىنى يوقلايدۇ.

ئادەم قازا قىلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن تۆت ئىلىك ئاق رەختتە مېيىتنىڭ ئېگىكى چېتىلىپ، قول-پۇتى تۇزلىنىپ، پۇتىنىڭ باش بارمىقىدىن ئاق رەخت بىلەن چېتىپ ياتقۇزۇلىدۇ. ئەگەر قازا قىلغۇچى

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئۇزاق ۋاقىت كېسەل تارتىپ، چاچ ۋە تىرناقلىرى ئۆسۈپ كەتكەن بولسا، مېيىتنى سۇغا ئالغۇچىلار ئالدى بىلەن مېيىتنىڭ چاچ، تىرناقلىرىنى پاكىزە ئېلىپ بولۇپ، ئاندىن سۇغا ئالىدۇ. ئەگەر ئايال ياكى قىز بولسا، زىننەت بۇيۇملىرى ئېلىۋېتىلىپ سۇغا ئېلىنىدۇ.

مېيىت ياتقان ئۆيدە كېچە-كۈندۈز چىراغ ئۆچۈرۈلمەيدۇ. قۇرئان مېيىت ياتقان ئۆينىڭ ئۆگزىسىدىكى تۆڭلۈك بېشىدا ئولتۇرۇپ ئۇنلۇك ئوقۇلىدۇ. بۇ چاغدا تۆڭلۈك بېشىدا قۇرئان بىلەن ياندىش قويۇلغان، ئۇستىگە مەرھۇمنىڭ هايات ۋاقتىدا ئىشلەتكەن تاۋنقىغا چىگداپ قاچىلانغان ئۇننىڭ ئۇستىگە تەتۇر سانچىلغان بىر دانە ياغاچ قوشۇقنى كۆرۈمىز. بۇ مەرھۇمنىڭ بۇ ئالەمدىكى رىسقىنىڭ تۈگىگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. تاۋاقتىكى ئۇن مەرھۇمنىڭ غايىپ تونۇشلىرىغا، يەنى هايات ۋاقتىدىكى دوستلىرىغا بېرىلگەن ئاق نەزىرى هېسابلىنىدۇ، ئۇن قاچىلانغان تاۋاق خالىي جايغا قويۇپ قويۇلىدۇ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شامالدا ئۇچۇپ تۈگەيدۇ. بۇنداق ئىشقا ئىشلىتىلگەن تاۋاق بىلەن قوشۇقنى هېچكىم ئالمايدۇ ۋە ئىشلەتمەيدۇ. مېيىت ياتقان ئۆينىڭ ئۆگزىسگە تاھارەت ئالغان موللىدىن باشقا كىشىنىڭ چىقىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئىلگىرى يىراق-يېقىندىكى قېرىنداشلىرىغا خەۋەر يەتكۈزۈپ بولغىچە مېيىت 2~3 كۈن ساقلىنىپ قالىدىغان ئەھۋال بولۇپ قالاتتى، هازىر ئۇنداق ئەھۋال كۆرۈلمەيدۇ. لېكىن مېيىتنىڭ يېنىدىن ئادەم ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ.

چاغانبۇت ئۇيغۇرلىرىدا ئاتا-ئانىغا كۆزى ئېقىپ كەتكۈچە يىغلىماق بار، باللارغا قاتتىق ئۆكسۈپ يىغلىماسلىق لازىم دەپ قارىلىدۇ. باشقا يۇرتلاردىكىدەك قوشاق قوتۇپ هازا ئىچىش ئادىتى يوق. ئەرلەر مېيىت ياتقۇزۇلغان ئۆينىڭ ئىشىك ئالدىدا ياش قۇرامىغا قاراپ بەللىرىگە ئاق باغلاپ، قوللىرىغا ئاق ياغلىق تۇتۇپ هازا ئاچىدۇ. ئەر جامائەتلەر هازىرلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، كۆڭۈل ئېيتىش ئۇسۇلى بىلەن يوقلايدۇ. ئاياللار هازىرنىڭ چوگراق ئۆيىدە تۆردىن ئورۇن ئېلىپ، ياش قۇرامى بويىچە ئولتۇرۇپ، بېشىغا ئاق لېچەك، بېلىگە ئاق باغلاپ، كۆڭۈل ئېيتىپ كەلگەن ئايال جامائەتلەر بىلەن قۇچاقلىشىپ، يۇزىنى يۇزىگە يېقىپ يىغلىشىپ كۆرۈشىدۇ.

مېيىت كېپەنلىنىپ بولغاندىن كېيىن، جىنازىغا سېلىنىپ، جىنازا نامىزى چۈشۈرۈلىدۇ. جامائەت مېيىتنى قەبرىستانلىققا ئېلىپ ماڭغاندا، ئۆلگۈچىنىڭ ۋارىسلىرى تۇپراق بېشىغچە هازا ئېچىپ باردۇ. يەرلىك ئىچ يەرلىك، تاش يەرلىك بويىچە ئىككى مېتىر چوڭقۇرلۇقتا كولىنىدۇ. يەرلىكە قويغۇچىلار مېيىتنى ئىچ يەرلىكە قويۇپ، يۇزىنى قىبلىگە تۇغرىلاپ، مېيىتنىڭ يۈز قىسمىنى ئېچىپ قويۇپ چىقىپ، ئىچ يەرلىكنىڭ ئاغزىنى كېسەك بىلەن ئېتىۋەتكەندىن كېيىن، موللام تاش يەرلىكە چۈشۈرۈلىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ئوغلى، ئوغلى بولمىسا بىرەر يېقىنى تاش يەرلىكە يەتتە كەتمەن توپا تاشلىغاندىن كېيىن، موللام تاش يەرلىكتە ئولتۇرۇپ، ئىچ يەرلىكتىكى مېيىتكە «كەلمە شاهادەت»نى ئوچ قېتىم ئۆگتىدۇ (يەتتە كەتمەن توپا تاشلانغاندىن كېيىن، جەسەتكە جان كىرىپ ئولتۇرىدۇ، شۇ چاغدا «كەلمە شاهادەت»نى ئۆگتىپ قويسا،

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مۇنكىر ـ نەكىرلەرنىڭ سۇئال ـ سوراقلىرىدىن ئۆتۈپ جەننەتكە كىرىدۇ، دەپ قارىلىدۇ). «كەلمە شاھادەت» ئوقۇلۇپ دۇنيا يانغاندىن كېيىن، تاش يەرلىك يېرىم كۆمۈلۈپ، ئۈستى كىگىز ـ كېچەكلەر بىلەن يېپىلىپ، ئۈچ كۈن قۇرئان ئوقۇلىدۇ. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، مەرھۇمنىڭ ھال ـ ئوقىتى، ياش ـ قۇرامى، جىنسىي پەرقى بويىچە ئىسقات ـ سالات تارقىتىلىدۇ. بۇ قائىدە مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئۇنتۇپ قالغان ۋە گۇمانىي قەرزلىرى ھېسابىدا بېرىلىدىغان رەخت، يېگىنە، پۇل ـ پۇچەك قاتارلىقلار بىلەنلا چەكلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆلگۈچىنىڭ چوڭ ـ كىچىك قەرزلىرى تۈگىگەن بولىدۇ. بۇ خىل ئىسقات ـ سالات ئالغۇچىلار ئۆيىگە قايتقاندىن كېيىن، ئۆلگۈچىنىڭ گۇناھىنى ئاللاھدىن تىلەپ ئىككى رەكەت نەپلى نامаз ئوقۇيدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ۋارىسلىرى 40 كۈنگىچە باش ۋە بەللىرىدىكى قارىلىقنى ئالمايدۇ، ئەرلەر چاچ ـ ساقاللىرىنى چۈشۈرمەيدۇ، ئاياللار چېچىنى تارىمايدۇ، يۇيمايدۇ، توي ـ تاماشاغا بېرىشقا، ئەر ـ خوتۇنچىلىق قىلىشقا بولمايدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ھاياتلىقتىكى كىيگەن كىيىمى، ئىشلەتكەن سايمان ـ جابدۇقلىرى تەۋرۈك قاتاردا ساقلىنىدۇ.

ئۆلۈم بولغان ئۆيگە يېقىن ئەتراپتىكى قولۇم ـ قوشنا، ئۇرۇغ ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەرلەر ئۆزلىرى خالىغان تاماقلارنى ئېلىپ كىرىپ، ئۆلۈملۈك بولغانلار بىلەن كەلگەن مېھمانلارنى كۈتۈپ تۇرىدۇ، پەۋقۇلئاددە چەت جايدا بولسا، ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۆلۈم بولغان ئۆيدە تاماقلىنىدۇ.

ئادەم قازا قىلغاندىن كېيىن، 3 ـ، 5 ـ، 7 ـ، 40 ـ كۈنلىرى نەزىر بېرىلىدۇ. ئۇچ نەزىرى ئاددىيراق ئۆتكۈزۈلىدۇ، قالغان نەزىرلەر شۇ ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. قىرقى نەزىرىدە مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەرلىرى ئۆلۈملۈك بولغانلارنىڭ ئالدىغا قارىلىق قويۇپ، باش ۋە بەللىرىدىكى ئاقلارنى ئېلىۋېتىدۇ، بۇ قارىسىنى ئوشتۇش دېيىلىدۇ. 10~11 ئاي بولغاندا يىل نەزىرى بېرىلىدۇ. نەزىرلەرگە ئايالار داستىخانسىز كەلمەيدۇ. نەزىرگە كەلگەنلەرنىڭ ھەربىرىگە بىر چىنە يارما، بىر پوشكال، بىر پارچە گۆش قويۇلىدۇ، يېيىلىپ بولمىغان تاماق نەزىر ئىگىسىگە قايتۇرۇلمايى، زەللە قىلىنىپ ئۆيدىكىلەرگە ماڭدۇرۇلىدۇ (بۇ ئادەت ھازىر يوق). يۇقىرىقى نەزىرلەردىن باشقا يەنە خالىس نەزىر، چۈش نەزىر (كىشىلەر ئۆلۈپ كەتكەن ئاتا ـ ئانىسىنى چۈشىدە كۆرگەندىن كېيىن بېرىلىدىغان نەزىر)، غايىپ نەزىرلەرمۇ بولۇپ تۇرىدۇ. روزا ھېيت، قۇربان ھېيت، ھەتتا نوروز بايراملىرىدىمۇ ئەسلەش نەزىرلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

چاغانبۇتلۇقلاردا ياشانغان كىشىلەرنىڭ ئاخىرەتلىكىنى بۇرۇن تەييارلاپ قويۇش، يەنى كېسەلنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ يەرلىكىنى كولاپ قويۇش، كېپەنلىكىنى تىكىپ قويۇش ئادىتى مۇقىملاشقان. ياشانغان كىشىلەر ئۆزىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، يېقىن دوست ـ بۇرادەرلىرىگە ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان نەرسىلىرىنى ھەدىيە قىلىدىغان، بالىلىرىغا ياكى قېرىنداشلىرىغا ھاۋالە قىلىپ، ۋەسىيەت قالدۇرىدىغان ئادەت بار.

تەھرىرلىگۈچى: ئەخمەت روزى توغرۇل